

УДК 94 (477) "12" + 94 (477/82) "12"

Л. В. Войтович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, провідний науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Війна з монголами на Волині у 1258–1260 роках

Роботу виконано на кафедрі історії середніх віків і візантиністики ЛНУ ім. Івана Франка

Статтю присвячено малодослідженій проблемі війни волинських князів із монголами у 1258–1260 рр. На підставі джерел, автентичність яких не викликає сумнівів, розкриваються причини, перебіг та наслідки війни. Окремо розглянуто події, внаслідок яких військо Тевтонського Ордену і його союзників не змогло взяти участі у бойових діях.

Ключові слова: король Данило Романович, Бурундай, Золота Орда, Тевтонський Орден, Холм, пруси.

Войтович Л. В. Война с монголами на Волине в 1258–1260 гг. Стаття посвящена малоисследованной проблеме войны волинских князей с монголами в 1258–1260 гг. На основании источников, подлинность которых не вызывает сомнений, раскрываются причины, ход и последствия войны. Отдельно рассмотрены события, которые не позволили войску Тевтонского Ордена и его союзников принять участие в боевых действиях.

Ключевые слова: король Даниил Романович, Бурундай, Золотая Орда, Тевтонский Орден, Холм, пруссы.

Voitovych L. V. War with the Mongols in Volyn' in 1258–1260 Years. Based on sources whose authenticity is beyond doubt, analyzes the causes, course and consequences of war. Separately reviewed the events that are not allowed the army of Teutonic Order and its allies to take part in hostilities actions.

Key words: King Daniel Romanovych, Burundai, Golden Horde, Teutonic Order, Holm, prussians.

Постановка наукової проблеми. З різних причин деталі походу Бурундая на Волинь і військові події 1258–1260 рр. не стали предметом детальнішого розгляду істориків. Побіжно цю тему досліджували тільки К. Форстрейтер [31], М.-Б. Ждан [9], В. Матузова [17, 59–60; 18, 201–225; 19, 33–35; 20, 50–57; 21, 145–148] та Л. Войтович [7, 89–96]. Однак багато проблем все ще залишаються дискусійними. При цьому джерела, які збереглися і відбивають події війни 1258–1260 рр., не викликають жодних сумнівів щодо їх автентичності.

Виклад основного матеріалу. Приймаючи титул короля Русі (а не короля Галичини і Володимирії) і королівську корону з рук папського легата, Данило Романович безсумнівно кидав виклик ханові Золотої Орди, який вважав себе єдиним сюзереном Русі [2, 24–29; 3, 63–71; 5, 480–487, 492–494; 6, 4–17]. З таким висновком погоджується ряд дослідників, у тому числі сербський історик Д. Гарді [8, 37–49]. Це розуміння титулу короля Русі вважав допустимим і Я. Ісаєвич [10, 62–63; 11, 7; 12, 3–29]. Зрозуміло, що такий крок мусив викликати негайну війну з Золотою Ордою, через що Данило Романович довго вагався і все ж зробив це, коли хан Бату важко захворів і навколо нього розгорнулася боротьба за його спадщину [23, 87; 7, 91]. Саме з цієї причини на першому етапі, виступаючи в союзі з Литвою, Данило Романович зумів завдати кілька поразок еміру Куремсі (Коренці чи Курумиші).

Проте ситуація змінилася, коли у 1258 р. брат Бату – Берке – нарешті став ханом Золотої Орди. Розпочинаючи усобицю з Хулагуїдами за Азербайджан, Берке вирішив навести порядок у своїх тилах. Тому на Волинь було послано одного з кращих ординських полководців Бурундая. У 1258 р. “приде Боуранда со силою великою” [24, 847].

Ординська загроза налякала Європу, і Папа Інокентій IV був готовий протиставити її сили об'єднаній християнській Європі. Розпочалися активні переговори з руськими князями. Крім того, курія вдалася до мобілізації власних наявних сил. У Прибалтиці розгортав свої потуги Тевтонський Орден, лицарі якого вели боротьбу з прусами. Проте за таких умов і пруські язичники відходили на задній план. У листопаді 1247 р. Папа Інокентій IV послав свого легата до Пруссії з дорученням

укласти мир з повсталими пруськими племенами. У 1249 р. після взаємних поступок такий мир було укладено в Крістбурзі [16, 74–85]. Ще в січні 1248 р. на переговорах з галицько-волинським князем Данилом Романовичем і переяслав-заліським та новгородським князем Александром Ярославичем папські представники просили руських князів попередити Тевтонський Орден про монгольський наступ [33, 142, № 204]. Самому Ордену, очевидно, відводилася роль авангарду сил західного християнства, до яких папа намагався долучити руських князів.

Приймаючи королівську корону з рук папського легата Опізо, князь Данило Романович, безперечно, розраховував на Тевтонський Орден як на військового союзника. Саме цим була покликана угода між Данилом Романовичем, мазовецьким князем Конрадом і віце-магістром Тевтонського Ордену Бургардом фон Хорнхаузенем про поділ ятвязьких земель, укладена у 1254 р. [29, № 30]. У розпал боротьби за ятвязькі землі (у 1253 р. відбувся особливо вдалий і великий похід волинського війська на ятвягів, у 1254–1255 рр., за образним виразом літописця, “ятвязькі болота наповнилися військом” [13, 334–342]) король Данило вважав за потрібне вирішити всі проблеми зі своїми головними союзниками в майбутній боротьбі з Золотою Ордою. Розрізнені, очолені родовими старшинами, ятвязькі общини навряд чи становили серйозну небезпеку для Волині. Просто їх землі, заповнені лісами, багатими хутровим звіром, були привабливими для зовнішньої експансії більш сильних сусідів. Галицько-волинські князі, готуючись до боротьби з монголами, потребували постійно ресурсів для утримання та оснащення війська. Хутра, мед та віск були головними предметами експорту для руських і мазовецьких володарів, який давав ці ресурси.

У 1259 р. королівна Софія Данилівна була видана за графа Генриха V Бланкенбург-Шварцбурга [26, 345; 27, 49; 25, 19; 32, № 157; 30, 156–166; 5, 501]. З того часу подальші контакти з Орденом відбувалися через цю родину, представники якої перебували в числі орденської еліти [15, 75]. За інших умов цей шлюб не мав би жодної політичної ваги.

Данило Романович, приймаючи королівську корону, безперечно, очікував на організацію хрестового походу проти монголів. Папа Інокентій IV у 1254 р. розпорядився почати заклик до хрестового походу проти монголів у Пруссії та Лівонії [33, 216–217, № 289]. Його наступник Папа Олександр IV, прихильник запровадження латинського богослужіння, не заглиблюючись у політичну ситуацію, роздмухував політичні непорозуміння між Данилом Романовичем і королем Литви Міндовгом, підтримуючи останнього (для вчорашнього язичника Міндовга особливості обряду не мали жодного значення) [22, 80–86]. Аж у липні 1258 р., коли вторгнення монголів не тільки в галицько-волинські землі, а й у польські та литовські землі, стало реальністю, папа Олександр IV знову звернувся до Ордену [33, 55–56, № 61].

Берке не мав намірів повторно завойовувати Галицько-Волинську землю. Він готувався до боротьби за Азербайджан і не міг втягуватися у довгу виснажливу боротьбу. Йому потрібен був швидкий успіх. Бурундай виявився ідеальним виконавцем такої операції. Монгольська розвідка діяла бездоганно, а сам полководець проявив непересічні дипломатичні здібності. Бурундай оголосив через своїх послів: “идоу на Литвоу ѿ же еси мирень поиди со мною” [24, 846]. Литва була найбільш реальним і дієвим союзником короля Данила, з її допомогою він воював проти Куремси та його васалів – болохівських князів. Іти з ординцями проти своїх основних союзників було надзвичайно небезпечним кроком. Крім того, Данило Романович та його оточення усвідомлювали, що Берке не подарує йому королівської корони та союзу з Римом. “Данилови же сѣ дшоу с братом їсо смї печалнымъ бывше гадахоуть вѣ дахоуть бо аще Данильъ поедеть и не боудеть с добромъ” [24, 848]. Але потрібно було виграти час і вберегти свої землі від ординського розорення. Тому до Бурундая приєднався лише князь Василько Романович, але й той, побоюючись репресій, залишив дружину та сина з королем.

Участь галицько-волинських військ у війні з Литвою вирішила долю князя Романа Даниловича, який тримав Новоградське князівство. “... ѿ Вышелгъ сна его Романа” [24, 848]. Литва розцінила участь волинського війська в поході ординців як зраду союзним домовленостям, і розгорнулася справжня війна. У відповідь Данило Романович розпочав бойові дії проти Войшелка. Його військо зосередилося поблизу Мельника. Бурундай блискуче виконав першу частину свого завдання. Король Данило позбувся єдиного реального союзника і втратив сина Романа, інші ж його союзники тільки заявляли про свої наміри. Однак ординці, які поверталися через ятвязькі землі, шукали Данила Ро-

мановича (“та быста посла и прапаше гдѣ естъ Данило”) [24, 848]. Очевидно, що Бурундай повинен був привезти короля Данила в ставку Берке.

І справді, Берке не задовольнився результатами першого походу. Тому на початку листопада 1259 р. “приде вѣ сть ... ѿ же Боуронда идетъ ѿ каный прокла тын и печална бы брата ѿ томъ” [24, 849]. На це ординський полководець оголосив: “ѿ же есте мои мирними срѣ тыта ма , а кто не срѣ тить мене – тыи ратныи мнѣ ” [24, 849]. Ординці приспали пильність князів: вони саме готувалися до весілля Володимира Васильковича з Ольгою, дочкою чернігівського князя Андрія Всеволодовича. Зрозуміло, що цим шлюбом теж скріплювався черговий політичний союз, таємна частина якого мала антиординське спрямування. Але тепер король знову міг розраховувати тільки на допомогу польських князів та Тевтонського Ордену. І знову потрібно було виграти час, поки ця допомога змогла би надійти. Тому Данило знову не ризикнув зустрітися з Бурундаєм, виславши на цю зустріч брата Василька, сина Лева та холмського єпископа Іоанна.

На цей раз вимога ординського еміра була зухвалішою – зруйнувати укріплення основних міст, без яких ці міста з опорних пунктів перетворювалися на гнізда легкої здобичі ординців. Однак особливого вибору не було. Князі погодилися були прийняти умови, і так монголи зруйнували укріплення Володимира, Луцька, Крем'янця і Львова [14, 133–134]. Зробивши безборонними галицькі та волинські міста, Бурундай повністю відновив ординське панування. Після цього він, схоже, оголосив про зміщення короля Данила. Бо після зустрічі з Бурундаєм біля Шумська Василько Романович відіслав холмського єпископа до короля Данила. “и нача емоу повѣ дати ѿ бывшее и ѿ палоу Боурандаевоу сказа емоу. Данилови же оубоѡ вшоуса побѣ же в Ла хы, а из Ла ховъ побѣ же во Оугры” [24, 850].

Проте король скоріше розпустив чутки про свою втечу, ніж утік насправді. І монголи також не повірили в цю втечу, продовживши свій похід на Холм. Король очікував на західну допомогу. У грудні 1259 р. Папа рекомендував Тевтонському Ордену боротися з монголами разом з усіма прикордонними християнськими державами [33, 73–74, № 82]. Можна припускати якусь участь незначних орденських контингентів у бойових діях (тому король Данило в очікуванні підмоги перебував в околицях Холму в Забужжі [7, 89–96]), бо Папа у січні 1260 р. оголосив під захистом святого престолу й ті орденські землі, які будуть надані Ордену руськими князями. У разі відвоювання Орденом у монголів нових територій їх приєднання могло відбутися тільки за згодою їхніх колишніх християнських володарів [33, 80–81, № 89].

У березні 1260 р. всі сили Ордену з прибулими волонтерами були зібрані на південних кордонах під командуванням магістра Гартмана фон Грумбаха. Підтягувалися загони тамплієрів та іоаннітів, а також контингент Ордену Калатрава, який воював із маврами в Іспанії. Чисельність цих сил була невеликою, і вони так і не ризикнули виступити на допомогу королю Данилу [35, 258–260]. Зусилля Папи збільшити це військо були кволими. У вересні 1260 р. Папа обмежився попередженням короля Чехії Пшемисла Оттокара II та маркграфа Бранденбургу Іогана I, вимагаючи від них не перешкоджати братам жебруючих орденів (схоже, що агітацію проводили ченці домініканці та францисканці) вербувати волонтерів у Пруссію та Лівонію [33, 101–102, № 111–112].

Однак події розвивалися надто стрімко. Бурундай не задовольнився виглядом палаючих стін Володимира та інших міст. Він змусив князя Василька Романовича взяти участь у поході на Холм. Місто було добре укріплене, а його кам'яні вежі і стіни – достатньо потужні. Бурундай чітко виконував поставлене завдання з найменшими втратами для свого війська. За князем Васильком Романовичем слідували ординські достойники “Коуичиѡ , Ашика Болюѡ и к томоу толмач розоумѣ юща Роускыи ѡ зь” [24, 851]. Князь Василько Романович мусив вимагати здачі міста у бояр Костянтина та Луки Івановича, які його обороняли. Оборонці зрозуміли з поведінки князя, що монголи, певно, не штурмуватимуть Холму, тому що відповідь їхня була призначена, радше, для вух ординських достойників: “поѣ дь прочь аже боудеть ти каменемъ в чело, ты оуже не братъ еси братоу своему, но ратьныи есь” [24, 852]. Метальна артилерія на стінах Холму також, можливо, переконала ординського воєначальника відступити від міста.

Тепер ординці рушили проти польських князів. Можливо, їхня чудова розвідка вже знала, що в польських землях перебуває сам король Данило або польські князі збираються виступити йому на допомогу. Бурундай поспішав завершити похід ефектною перемогою, яка би відбила бажання у

польських правителів мати справу з ординцями. Монголи твердо знали, що зібрані великим магістром ординські війська не зможуть виступити на допомогу ні польським князям, ні королю Данилові. Монгольським емісарам вдалося підбурити до виступу пруських нобілів. Пруси, скориставшись проблемами Ордену та його союзників, розгорнули велике повстання під проводом Геркуса Мантиса. Повстання не випадково розпочалося 20 вересня 1260 р., 22 січня 1260 р. хрестоносці потерпіли поразку під Кенігсбергом. Незабаром були обложені Торунь, Кенігсберг, Кульм та Ельбінг. У 1262 р. пруси вторгнулися в мазовецькі землі. Геркусу Мантасу вдалося у 1260–1264 рр. завдати хрестоносцям декілька відчутних поразок [34, 174–175; 36, 42–43; 28, 100–101]. Усі війська хрестоносців надовго зав'язли в цій боротьбі. З 1265 р. вони були змушені звертатися за допомогою до німецьких князів. Тільки у 1274 р. хрестоносцям вдалося нарешті приборкати пруссів. Зрозуміло, що за таких умов ні про яку допомогу від хрестоносців чи союзних мазовецьких князів не могло бути й мови.

І Бурундай блискуче завершив свою кампанію. Ординці оточили Сандомир “и ѿ бьстоупиша и со всѣ сторонѿ и ѿ городиша и коло своимъ городом, и порокъ поставиша и пороком же бьющтмъ не ѿ слабо днь и ноць, а стрѣ ламъ не дадоущимъ выникноути изъ забороль. И биша по четьрѣ дни. В четвертыи же днь сбиша заборола с города. Татаровѣ же начаша лествицѣ приставливати к городуу и тако полѣ зоша на горо напередъ же возлѣ зоста два Татари на городъ с хороуговьо...” [24, 852–853]. Після прориву зовнішньої лінії оборони рештки захисників кинулися до дитинця, і багато людей загинуло на мосту через рів. Пожежа охопила місто, люди рятувалися в кам'яних церквах, здавались ординцям і покидали місто. Ординці зігнали полоняників на болоті, протримали їх там два дні, а потім перебили [24, 854–855]. Після цього ординське військо спішно покинуло польські землі і, ніде не затримуючись, рушило на Нижню Волгу. Хан Берке вже прийняв рішення про вторгнення в Азербайджан.

Війна з Золотою Ордою у 1258–1260 рр. завершилася поразкою короля Данила Романовича. Хану Берке вдалося порівняно незначними зусиллями відновити панування ординців у Галицько-Волинській державі, а його полководець Бурундай вдалими заходами підірвав обороноздатність краю та зумів розірвати політичні союзи з найближчими сусідами. Ординці змусили волинських князів разом із ними підступно атакувати литовські землі, розгорнули велике повстання пруссів, зв'язавши цим сили Тевтонського Ордену, і жорстоким штурмом та різаниною в Сандомирі стримали польських князів. Король Данило Романович не встиг прикрити свої південно-східні кордони низкою потужних фортець із кам'яними стінами та метальною артилерією, як було в Холмі. Його західні союзники надто повільно збирали свої сили, певною мірою через позицію Папи Олександра IV, який на відміну від свого попередника Інокентія IV, був нікудишнім політиком, не міг оцінити історичної перспективи укладеного союзу, а свою енергію спрямував на другорядні питання – прийняття в руських церквах латинської меси замість літургії св. Іоанна Златоустого [22, 80–86]. Тільки неузгодженість дій союзників (з вини Папи певні непорозуміння між Данилом Романовичем та Міндовгом почалися ще до походу Бурундая), в чому значна вина саме Олександра IV, призвела до того, що всі заходи короля Данила, які він втілював у життя протягом 1247–1258 рр., виявилися марними, а самому королю довелося емігрувати в Угорщину, звідки він повернувся аж пізньої осені 1262 р., коли монголи надовго осіли в Азербайджані [4, 105–106]. Однак доти князеві Василькові Романовичу довелося воювати з Литвою. Галицькі та волинські міста лежали в руїнах і без укріплень. Тевтонський Орден і мазовецькі князі воювали з пруссами. А курія так нічого й не зробила, щоби залучити до боротьби з ординцями інші європейські країни. Поразка у війні з монголами в 1258–1260 рр. спричинила до того, що наступники короля Данила Романовича після його смерті змушені були залишатися й надалі ординськими васалами. Трагічний збіг обставин не дозволив королю Данилу реалізувати свою програму, але намічений ним шлях, яким пішли далі його спадкоємці, в недалекому майбутньому все ж дав певні результати: вже у 1301 р. прийняттям королівської корони внук Данила Романовича – Юрій Львович – відзначив звільнення від ординської опіки [2, 70–78]. І хоча остаточний розрив з ординцями настав десь у середині XIV ст. – це відбулося раніше, ніж в інших землях, і в своїй основі містило наслідки політики короля Данила Романовича.

Література

1. Войтович Л. Юрій Львович та його політика / Л. Войтович // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Вип. 3. – Львів, 2001.
2. Войтович Л. Король Данило Романович. Загадки і проблеми / Л. Войтович // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 24–29.
3. Войтович Л. Королівство Русі : реальність і міфи / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 7. – Дрогобич, 2003. – С. 63–71.
4. Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів / Л. Войтович. – Львів, 2004.
5. Войтович Л. Княжа доба на Русі : Портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006.
6. Войтович Л. Королівство Русі : факти і міфи / Л. Войтович // Дрогичинь 1253. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 4–17.
7. Войтович Л. Остання еміграція короля Данила Романовича / Л. Войтович // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – № 13. – Луцьк, 2009. – С. 89–96.
8. Гарді Д. “Rex Ruscie” olim “rex Gallicie” / Д. Гарді // Дрогичинь 1253. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 37–49.
9. Ждан М.-Б. Романовичі і Німецький Хрестоносний орден / М.-Б. Ждан // Український історик. – 1973. – № 3–4.
10. Исаевич Я. Д. “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси” / Я. Д. Исаевич // Древнейшие государства на территории СРСР. 1985 г. – Москва, 1986. – С. 62–63.
11. Исаевич Я. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків (Замість передмови) / Я. Исаевич // Історичні та культурологічні студії. – Т.3. Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 3–9.
12. Исаевич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі / Я. Исаевич // Княжа доба. – Вип. 2. – Львів, 2008. – С. 3–29.
13. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / М. Ф. Котляр – Київ, 2005.
14. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич – Вид.2-ге. – Львів, 1999.
15. Масан О. Середньовічна Україна і Німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин / О. Масан // Четвертий Міжнар. конгрес українців. Історія. – Ч. 1. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С. 74–79.
16. Масан О. Крістбурзький договір 1249 р. (Переклад і коментар) / О. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 74–85.
17. Матузова В. И. Роль Тевтонського ордену в здійсненні планов проникнення Римської курии на Русь // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. – Москва, 1994. – С. 59–60.
18. Матузова В. И. Немецкий Орден : От Аксона до Грюнвальда / В. И. Матузова // Средневековая Европа глазами современников и историков. – Т. 2. – Москва, 1994. – С. 201–225.
19. Матузова В. И. Грамота вице-магистра Тевтонского ордена в Пруссии Бурхарда фон Хорнхаузена галицкому князю Даниилу и мазовецкому князю Земовиту (1254 г.) / В. И. Матузова // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. – Москва, 1997. – С. 33–35.
20. Матузова В. И. Тевтонський орден у зовнішній політиці князя Данила Галицького / В. И. Матузова // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1998. – Т. 1. – С. 50–57.
21. Матузова В. И. Тевтонский Орден во внешней политике князя Даниила Галицкого / В. И. Матузова // Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В. Т. Пашуто. – Москва, 1999. – С. 142–145.
22. Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст. / І. Паславський – Львів, 2003.
23. Патканов К. П. История монголов по армянским источникам / К. П. Патканов. – Вип.1. – Санкт-Петербург, 1874.
24. Полное собрание русских летописей [ПСРЛ]. – Т. 2. – Москва, 1998.
25. Archiv für sippenforschung. – XVIII jahr. – N 6. – Görlitz, 1941.
26. Balzer O. Genealogia Piastów. – Kraków, 1895.
27. Baumgarten N. Gènealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle // Orientalia Christiana. – N 35. – Roma, 1927.
28. Bookmann H. Der Deutsche Orden. Zwölf kapitel aus seiner Geschichte. – München, 1981.
29. Codex diplomatycus Poloniae / Ed. L.Ryszczewski, A.Muczowski. – Vol. 3. – Varsoviae, 1858.
30. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań–Wrocław, 2002.
31. Forstreuter K. Preussen und Russland von der Anfaengen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Großen. – Goettingen–Berlin–Frankfurt, 1955.

32. Isenburg K.W. Stammtaffeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. – Т.1. – Marburg, 1953.
33. Preussisches Urkundenbuch / Ed. R. Philippi, A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad. – Т. 1. – Koenigsberg, 1882.
34. Voigt J. Geschichte Preussens von den aeltesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. – Vol. 9. – Hildesheim, 1968 (repr. Koenigsberg, 1827–1839).
35. Sarnowsky J. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks // The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick / Ed. M. Barber. – Aldershot, 1994.
36. Schumacher B. Geschichte Ost- und Westpreussens. – Wurzburg, 1958.

Статтю подано до редколегії
19.10.2010 р.